

Prof. dr DRAGUTIN V. MARSENIĆ

UTOPIJSKI ELEMENTI U MARKSOVOJ PROJEKCIJI NOVOG DRUŠTVA

1. Ustaljeno je i uobičajeno mišljenje da se Marks nije bavio davanjem recepata za organizovanje i način funkcionisanja postkapitalističkih (socijalističkih i komunističkih) društava. Često se u odbranu te teze navodi da je Marks isticao da njegov i Engelsov posao nije izgradnja budućnosti i njeno konačno oblikovanje za sva vremena već da je ono što oni treba da učine bezobzirna kritika svega postojećeg. U istom se smislu često navode i Engelsove reči da nije njihovo da ljudima budućnosti ostavljaju savete kako da uredi svoj život i svoje međusobne odnose jer će oni biti dovoljno pametni da i bez njihovih saveta to čine.¹ Neretko se ovaj Marksov i Engelsov redukcionistički odnos prema sopstvenom delu uzima kao ilustracija njihove naučne savesti.

I zaista, u gotovo svim važnijim delima Marks ostaje dosledan zadatku koji je postavio — da istraži kapitalistički način proizvodnje i odnose proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju kako je taj zadatak formulisao u predgovoru prvom izdanju Kapitala. Međutim, svaki obimniji naučni poduhvat uopšte, a u društvenim i ekonomskim naukama posebno, nosi poruke koje upućuju na društvenu akciju. To više od svih drugih učenja koja su poznata našoj civilizaciji važi za marksizam uopšte i u okviru njega prvenstveno za Marksovo delo. To delo kao „kritika svega postojećeg“ sadrži nalaze o prolaznosti kapitalističkog načina proizvodnje putem njegove revolucionarne smenjivosti. Već sam na-

¹ Videti o tome šire kod B. Horvata „Politička ekonomija socijalizma“, Globus, Zagreb, 1984, str. 110. Videti, takode, i Predgovor Adolfa Dragučevića u knjizi „Buduće društvo“ (Izbor iz radova Marksa i Engelsa), Globus, Zagreb, 1979, str. 6.

laz o prolaznosti sistema, da bi imao bilo kakvo praktično značenje i naučnu vrednost, mora sadržati i skicu društva koje dolazi. Ako novo društvo dolazi revolucionarnom smenom starog onda akteri revolucionarnog čina moraju u slici društva za čiji se nastanak bore nalaziti revolucionarnu inspiraciju bez koje inače i sama revolucija gubi smisao. Najzad, ako je učenje klasika marksizma kritika buržoaskog društva, te ako je suština te kritike ne samo da se to društvo objasni već da se izmeni, onda tim pre u kritika mora sadržati i niz „receptata“ o organizaciji novog društva, te o najvažnijim momentima njegovog funkcionisanja.

Nema nikakve sumnje u to da su o najvažnijim pitanjima socijalizma (kojim se po ustaljenom mišljenju i njihovim sopstvenim ogradama nisu bavili!) klasici marksizma ostavili veliki broj preporuka od manje ili veće praktične upotrebljivosti. Neke od tih preporuka su date u takvom obliku upotrebljivosti da ih jednostavno sadašnje generacije mogu da neposredno primene, te da na toj osnovi u dogmatskom smislu potvrđuju svoju marksističku doslednost. Ili još određenije, marksistička ortodoksija ipak nudi sve važnije elemente jednog socijalističkog, odnosno komunističkog društva uprkos ustaljenom mišljenju, koje su i sami klasici o sebi nametnuli, da se tim društvima nisu bavili. Da nije tako, ne bi bilo moguće da se u današnjim raspravama o socijalizmu i u raspravama o njemu od kada on kao praksa postoji u više zemalja, socijalizam u nekima od njih označava kao odstupanje od izvornog učenja klasika, kao revizija marksizma. To sudbinu „marksističkog“ testiranja nije mogao izbeći ni naš samoupravni socijalizam. Ni naša, kritička misao o socijalizmu u drugim, pre svega istočno-evropskim socijalističkim zemljama, nije propustila da ga tretira kao nemarksističku ili dogmatsko-marksističku socijalističku soluciju. U svakom slučaju odnos prema određenim Marks-Engelsovim „receptima“ je kriterijum za utvrđivanje da li je neki socijalizam „pravi“ ili je pak izvesno odstupanje od toga.

2. Takođe je opšte prihvaćeno stanovište da je izvorni marksizam dat u delima klasika definisao naučni, naspram utopijskog socijalizma. Pri tome se socijal-utopisti odlikuju između ostalog i time da su se upuštali u opise budućeg društva, onakvog kakvim su ga zamišljali. U prethodnoj tački je postulirana teza da ni naučni socijalizam nije bio lišen kontura i skica budućeg društva. Pošto je socijalizam danas široko razgranata društvena praksa, pre svega, u socijalističkim zemljama, a zatim se njegovi elementi snažno i nezadrživo u mnoštvu varijeteta i različitosti probijaju u gotovo svim zemljama u svetu, stekle su se mogućnosti za proveru da li i naučni socijalizam sadrži utopijske elemente. U toj nas proveru čekaju velika iznenađenja. Desiće se zapravo da dosledno ostvarivanje Marksove socijalističke perspektive (socijalizam bez tržišta i robne privrede) ne vodi oslobađanju rada već etatizaciji društvenih odnosa i pretvaranju planiranja iz sredstva kojim ljudi upravljaju svojim odnosima u sredstvo kojim se

upravlja ljudima. To, kao socijalistička solucija, takođe protivreči Marksovim postavkama i socijalističkom društvu kao asocijaciji slobodnih i dezalijeniranih proizvođača (takođe oslobođenih i svih fetiša i fantasmagoričnih dejstava tržišta i robne privrede).

Učinjen je i prvi zamašan pokušaj da se socijalističko društvo organizuje kao asocijacija slobodnih proizvođača uz, razume se, obezvlašćivanja dvaju fundamentalnih institucija naše civilizacije — države i tržišta. Taj pokušaj 70-ih godina čini naša zemlja u uverenju da je to Marksova vizija budućnosti sa kojom treba početi već sada. Pokušaj u meri u kojoj je jedna decenija relevantna za njegovo procenjivanje nije uspeo. Podvrgnut je preispitivanju i otpočinje se sa otrežnjavanjem od njega. To, razume se, nameće pitanje da li je taj koncept socijalizma već po sebi utopija ili je on utopija samo za današnju konstelaciju materijalnih i subjektivnih proizvodnih snaga u našoj zemlji? Pošto udruživanje rada ne uzima maha ni u drugim socijalističkim zemljama, niti se po njemu može prepoznati kretanje ka socijalizmu, danas najrazvijenijih pa tim pre i manje razvijenih kapitalističkih zemalja, postavlja se pitanje da li je ono uopšte već po sebi realna socijalistička solucija ili i samo predstavlja utopiju zasnovanu na pretpostavljenom konceptu čoveka kao društvenog bića koje spontano i po sili unutrašnjih pobuda društvene i zajedničke interese stavlja ispred ličnih i posebnih.

U svakom slučaju, pitanje utopijskih elemenata u ortodoksnom (izvornom) marksističkom ekonomskom učenju nameće praksa izgradnje socijalizma. Mnoštvo pojava kojima je praksa preplavljena pre izazivaju sumnju u Marksovu (i Engelsovu) socijalističku viziju nego što je potvrđuju. Ovih kriznih godina smo u našoj zemlji suočeni sa zaista velikim odstupanjem od socijalističkog reda stvari. Istovremeno smo i veliki kritičari etatiističke socijalističke solucije ocenjujući da ni ona ne predstavlja primenu Marksovog projekta socijalističke budućnosti. Očigledno je da moramo sebi položiti računa o onome što se zbiva pred našim očima, da moramo sopstvenu stvarnost promišljati sopstvenim glavama umesto da Marksove raznovrsne preporuke o budućem socijalističkom društvu kalemimo na uslove koji su za Marksa bili daleka i nepoznata budućnost. Konačno, ne možemo kod Marksa tražiti niti od njega preuzimati kriterije za kvalifikovanje raznovrsnih socijalističkih solucija koje čine današnju socijalističku stvarnost u svetskim okvirima.

Međutim, Marksove socijalističke i komunističke vizije postale su sastavni deo praktičnih socijalističkih pokušaja. „Krive“ su za mnogobrojna iskrivljavanja socijalizma ukoliko uopšte i postoji pravi kriterijum za utvrđivanje koji je socijalizam na pravom putu a koji na stranputici. Zbog toga, u tekstu koji sledi, saopštavamo izvesne sumnje u „nesporne“ izvorne marksističke postavke o budućem socijalističkom, odnosno komunističkom dru-

štvu u kojima prepoznajemo izvesne elemente utopije, nasuprot ustaljenom verovanju u njih kao u konačne istine.

3. Marks se pitanjima budućeg socijalističkog odnosno komunističkog društva bavio u gotovo svim svojim delima. Činio je to fragmentarno i usput. Trebalo mu je da pravi uporedne kontraste između društva koje kritikuje i društva za koje se zalaže. Tako je skica novog društva maštovito zamišljena služila i kao pomoćno sredstvo za što ubedljiviju i očigledniju kritiku kapitalističkog načina proizvodnje. Ta se skica imala u vidu i onda kada se novo društvo i ne pominje. Prepoznaje se to na prvim stranicama *Kapitala*, prepoznaje se to i u Teorijama o višku vrednosti i mnogim drugim delima jer iz kritičkog odnosa prema društvu koje analizira i čitalac dočarava sliku društva za koje se Marks zalaže. Marks je čak viziju novog društva oformio i prije nego što je izvršio temeljnu ekonomsku analizu društva koje je predmet njegove kritike. Rani radovi i u njima sadržane filozofske, etičke i druge refleksije o socijalizmu i budućem društvu uopšte o tome pružaju najbolje dokaze. Sve to zapravo dalje kazuje da Marksova socijalistička vizija sama po sebi nije prost derivat prethodno obavljene svestrane analize i kritike kapitalističkog načina proizvodnje već da je nastala na osnovu prethodnog studiranja prava, istorije i filozofije. Komunistički manifest se štampa prvi put 1848. godine, dakle gotovo dvije decenije prije prvog izdanja prvog toma *Kapitala* (1867). U njemu se Marks, zajedno sa Engelsom, predstavlja kao vrsni poznavalac i kritičar kapitalističkog načina proizvodnje. Bio je to rezultat opsežnog kritičkog izučavanja do tada ostvarenih dometa ekonomske nauke koje je započeo sredinom 1844. godine² i takođe kritičkog opserviranja kapitalističke stvarnosti. Pa ipak Komunističkom manifestu ne prethodi nijedno ozbiljnije i opsežnije Marksovo delo iz oblasti političke ekonomije, sem kritičkog napisa u polemici sa Prudonom („Beda filozofije“) koji je objavljen 1847. Ne treba gubiti iz vida da je druženje sa Engelsom, koje datira od 1845. godine, i posebno upoznavanje sa njegovim delom „Položaj radničke klase u Engleskoj“ iste godine doprinelo da se Marks intenzivnije počne baviti izučavanjem ekonomije i kasnije preduzme sopstvena istraživanja kapitalističkog načina proizvodnje. Valja uočiti da celovit skelet saznanja i kritičkih nalaza o tom načinu proizvodnje, o njegovoj revolucionarnoj ulozi u razvoju ljudskog društva, o njegovim protivrečnostima i granicama koje postavlja daljem razvoju proizvodnih snaga, o njegovoj istorijskoj prolaznosti putem revolucionarne smene novim društvom, o istorijskoj ulozi radničke klase u toj smeni, te o bitnim odlikama novog društva ostaje nepromenjen u glavnim crtama i u kasnijim delima u

² Videti o tome šire kod: Maximilien Rubel „Kronika Marxova života“, Školska knjiga, Zagreb, 1976; Roger Garaudy „Karl Marx“, Školska knjiga, Zagreb, 1976; Jean Hyppolite „Studije o Marxu i Hegelu“, Školska knjiga, Zagreb, 1977; Đerđ Lukač „Mladi Marx“, BIGZ, Beograd, 1976.

kojima Marks suptilno analizira anatomiju tog društva i celovito definiše svoju političku ekonomiju tog (kapitalističkog) načina proizvodnje. To da je do ključnih nalaza došao prije nego što je izvršio sopstvenu analizu tog načina proizvodnje, da su ti nalazi oslonac imali u poznavanju filozofije, prava i istorije, a u poslednjoj fazi samoedukacije, i na izučavanju dotadašnje ekonomske nauke, te da je kasnija celovita sopstvena analiza u celini pružila samo detaljniju argumentaciju za te nalaze ne dovodeći u pitanje nijedan od njih, možemo objasniti samo genijalnošću Marksove intuicije.

4. Zanimarujemo u daljem slijedu teksta Marksove poglede iz ranih radova, a one iz Komunističkog manifesta i njemu pret-hodeće Bijede filozofije nalazimo u razrađenijem obliku u njegovim kasnijim delima. Pogledi iz ranih radova uglavnom su filozofski uvod u kasnije Marksovo ekonomsko delo. U njima se: široko eksplicira teorija otuđenja i dezalijenacije; raspravlja o ulozu svesti i njenom odnosu prema društvenom biću u kontekstu kritičkog izučavanja i preispitivanja Hegela; daju jasni odgovori na pitanja uloge religije i uspostavlja kritička distanca prema Fojerbahu i ide se korak dalje od njegovog ateizma; definišu određeni stavovi o značaju i značenju države (posebno kao kritika Hegelovih pogleda); u tim filozofskim rukopisima nema kazivanja o višku vrednosti, o vrednosti radne snage kao robe, o mnoštvu ekonomskih kategorija koje čine skelet Marksovog ekonomskog učenja. Ipak se u njima naziru pogledi o radničkoj klasi kao subjektu istorijskih prekretnica koje slede i kao kreatoru nove društvene zbilje. Napominjemo da je mladi Marks svojim filozofskim pogledima sve više plenio pažnju inteligencije građanskog društva, nasuprot sve većim rezervama prema njegovim ekonomskim pogledima³. Komunistički manifest predstavlja prvu ekonomsku podlogu Marksovim ranim filozofskim rukopisima. U njemu su već eksplicitno date i naznake budućeg društva kao društva udruženog rada. Međutim, Komunistički manifest, mada jasno ističe šta radnička klasa treba da učini da bi se došlo do novog društva (taksativno se nabrajaju revolucionarne mere i akcije), ipak ne kazuje na kom se to nivou materijalne i uopšte društveno-ekonomske razvijenosti može organizovati, odnosno koji se nivo ekonomske razvijenosti zahteva, za vitalno funkcionisanje društva udruženog rada. Ovo će pitanje ostati otvoreno ali, u najmanju ruku, ni u kasnijim Marksovim delima za njega ne nalazimo jedinstven odgovor.

5. Marks je skicu novog društva fragmentarno izložio na mnogim mestima u Kapitalu. Ne možemo ovde sva ta mesta citirati ali citiranje nekih najvažnijih nam je potrebno da bismo videli da li su određeni definisani uslovi za njegovo nastajanje.

³ Uporedi Neven Sesardić „Prilog kritici marksističke utopije“, Filozofske studije XV, Zbornik radova, Beograd, 1983, str. 43—46.

Marks je, međutim, bio savremenik revolucionarnih zbivanja svoga vremena, naučni interpretator i ideološki inspitator tih zbivanja, pa konačno i učesnik u njima. Reagovao je na njih svojim delima. Po dubini i određenosti vizionarskog pogleda i po operativnosti mera za koje je smatrao da će morati da ih preduzme radnička klasa tokom, i neposredno, posle revolucionarnog prevrata izdvajaju se „Građanski rat u Francuskoj“, i „Kritika Gotskog programa“.

Marksovi pogledi na buduće društvo, koje su izloženi u Kapitalu, uglavnom istorijski nisu određeni. U pitanju je istančana teorijska analiza, zasnovana na bogatoj empiričkoj građi tadašnje društveno-ekonomske stvarnosti (pre svega, u Engleskoj) ali bez jasnih naznaka u kojoj su meri u njoj sazreli uslovi za novo društvo. Zanimljivo je ovom prilikom „predviđanje“ da do njega mora doći, po logici razvojnog toka, najpre u zemljama sa najrazvijenijim proizvodnim snagama, to jest, u zemljama u kojima su kapitalistički proizvodni odnosi postali u najvećoj meri kočnica razvoja. Otuda u Kapitalu i nema decidiranih razgraničenja socijalističkog i komunističkog društva, odnosno u njemu se budućnost jednostavno vidi kao smena klasnog kapitalističkog besklasnim komunističkim društvom.

6. U Građanskom ratu u Francuskoj i u Kritici Gotskog programa društveno-ekonomski milje novog društva je i vremenski i prostorno određeniji. Reč je o ambijentu u kome se već politički organizuje i — ili preduzima revolucionarna smena, novo društvo je dakle u krilu već postojećih proizvodnih snaga na pomolu i njemu današnje (u Marksovo vreme) društvo neodoljivo teži. Da li su te proizvodne snage dovoljne da se ono na njih kao na svoju startnu osnovu osloni i da li je koncept novog društva koji Marks ima u vidu realan na toj zatečenoj materijalnoj osnovi? Marks je svestan ograničenja, te unosi čitav niz momenata koji novo društvo predstavljaju kao višestruko konfliktnu asocijaciju. I, razume se, razgraničava komunističko društvo koje nastaje „na svojoj vlastitoj osnovi“ od komunističkog društva koje u svakom pogledu, ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi mladeže starog kapitalističkog društva iz čije utrobe izlazi. Da li je ova distinkcija povlačila za sobom i sve druge konsekvence, da li je zapravo iz nje izveden sud o sudbini robne privrede, države, nagrađivanju itd. u komunističkom društvu koje izlazi iz utrobe starog društva. Čini se da je Marks u ovom pogledu naginjao više utopiji nego što je realno procenjivao stvarne mogućnosti novog društva na zatečenoj materijalnoj osnovi. Imalo je to dalekosežnog odjeka i na socijalističku praksu u istočno-evropskim zemljama. Imalo je to odjeka i na našu praksu prvih posleratnih godina kada smo socijalizam izgrađivali po ugledu na Sovjetski Savez, ali ne menja i na naše poglede i praksu tokom 70-ih godina kada smo koncept slobodnih radničkih asocijacija pokušali učiniti živom društvenom realnošću. Pokazalo se, međutim, da se na

nerazvijenoj materijalnoj osnovi i svakovrsnoj oskudnosti resursa i dobara Marksovi pogledi o slobodnom i udruženom radu u praksi ispoljavaju kao nedonošad, kao preuranjena prethodnica budućnosti.

7. Već u prvoj glavi prvog toma *Kapitala* Marks buduće komunističko društvo zamišlja kao „...udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvjesno troše kao jednu društvenu radnu snagu“⁴. U nastavku teksta iz kojeg je preuzet ovaj citat Marks novo društvo upoređuje sa Robinzonom, s tom razlikom što su sve odredbe Robinzonovog rada ovde date kao društvene a ne kao individualne. Proizvod zajedničkog, neposredno društvenog rada je takođe društven. Jedan njegov deo se vraća u proizvodnju i kao takav ostaje društvu. Drugi odlazi članovima zajednice za njihovu potrošnju i učešće svake individue u njemu određeno je njenim radnim vremenom. Radi se, dakle, ne o komunističkom društvu koje bi se već moglo zasnovati na načelu raspodele prema potrebama već o budućem društvu u kome rad definiše materijalni položaj individue (učešće u raspodeli potrošnih dobara). Ali i u tom društvu, koje dakle još nije komunističko, po ekonomskom izboru važe principi komunističkog organizovanja i funkcionisanja uopšte koje Marks sažima sledećim rečima: „Proces društvenog života odnosno proces materijalne proizvodnje skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvika“⁵. Sledi iz ovih misli da je relativno obilata materijalna osnova pretpostavka i za socijalističko društvo, te tim pre za komunističko, ali i to da i socijalističko društvo, koje učešće u radu uzima kao odrednicu učešća u raspodeli, mora raskidati sa fetiškim i fantasmagoričnim odlikama robne privrede, sa njenim mističnim, maglenim velom. Da je sa tim zamišljenim budućim stanjem nespojiv razmjenjski odnos proizvoda rada kao roba Marks je govorio na više mesta u *Kapitalu* i drugim radovima. Ovde izdvajamo citat iz dela „*Temelji slobode*“ koji glasi: „Ne može dakle biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmjenske vrednosti, novca pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom...“⁶. Imajući dakle u vidu da je do tog stanja, u kome će udruženi proizvođači držati pod planskom kontrolom celokupnu proizvodnju, moguće dospeti tek na osnovu ispunjenosti niza materijalnih pretpostavki i tokom

⁴ K. Marks „*Kapital*“, BIGZ i Prosveta, Beograd, 1973, str. 79.

⁵ K. Marks „*Kapital*“, citirano izdanje, strana 80.

⁶ Citirano prema zborniku tekstova Marksa i Engelsa „*Buduće društvo*“, Globus, Zagreb, 1979, strana 329. (Izbor tekstova izvršio i predgovor napisao Adolf Dragičević)

duge i bolne istorije razvitka može se zaključiti da dosadašnja socijalistička praksa nije ni imala uslova da se potvrdi u Marksovom smislu i značenju. Duga i bolna istorija razvitka još traje i nije još na pomolu stanje socijalizma kako ga je Marks zamišljao. Mislio je da su već u njegovo vreme postojali uslovi za njega i po tome je bio utopista.

U trećem tomu *Kapitala*, Marks saopštava da se u budućem društvu — bez posebne naznake da li se radi o nižoj ili višoj fazi komunizma, odnosno da li je reč o socijalističkoj ili komunističkoj zajednici — sloboda sastoji „...samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači racionalno uredi ovaj svoj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi“⁷. Razume se ovakva se sloboda kreće u proizvodnji u kojoj je rad „...određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću“ dok se pravo carstvo slobode nalazi „...s one strane oblasti same materijalne proizvodnje“ gde je rad prva životna potreba. Opet je novo društvo tako predstavljeno da u njemu udruženi proizvođači potpuno vladaju proizvodnjom uz međusobne odnose koji kao najdostojniji njihovoj ljudskoj prirodi jesu socijalistički odnosno komunistički.

Marks je komunističko društvo najeksplicitnije „definisao“ u Kritici Gotskog programa sledećim rečima „U višoj fazi komunističkog društva kada nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individua podeli rada a s njim i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individue porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije — tek tada će biti moguće sasvim i prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: „Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama.“⁸ Ovo društveno i ekonomsko stanje predstavlja najdalekosežniju viziju ljudske budućnosti. Ono je „marksističko“ i „materijalističko“ samo po tome što se za njega predviđaju obilati izvori materijalnog bogatstva i visoka produktivna snaga rada. Sve ostalo sasvim „štima“ sa vizijama drugih socijalnih utopija. Međutim, koja je to proizvodna snaga rada i koji nivo materijalnog bogatstva treba ostvariti da bi se na njima zasnovalo očekivano društveno stanje više faze komunističkog društva, ostaje i za dugo će ostati nepoznanica. Razlog je jednostavan: materijalne proizvodne snage, i na njima zasnovane proizvodne snage rada, ne predodređuju linearno društvene odnose. U tu se zavisnost interpolira čitav niz dejstvujućih činilaca koji, kalko nam iskustvo pokazuje, mogu čak i da nadvladaju dejstvo

⁷ K. Marks „Kapital“, citirano izdanje, strana 1816.

⁸ K. Marks „Kritika Gotskog programa“, F. Engels „Kritika Erfurtskog programa“, Kultura, Beograd, 1959, strana 17.

materijalnih proizvodnih snaga na društvene odnose. Jedva da je potrebno navoditi ilustracije za ovo u savremenom društvu.

8. Svi su politički programi dugoročnije vizije. Takav je bio i Gotski program Nemačke radničke partije. Politički programi, međutim, da bi mogli da budu i stožeri političkog okupljanja i organizovanja, moraju projektovati praktične korake za menjanje društveno-ekonomske stvarnosti na koju se odnose i to menjanje u budućnosti koja neposredno sledi. To takođe važi za Gotski program. U pismu Brakeu od 5. maja 1875, Marks je izrekao poznatu i često citiranu misao da je svaki korak stvarnog pokreta važniji nego tuce programa. Kritikujući Gotski program, Marks daje sopstveno viđenje prelaznog perioda u kome se vrši revolucionarni preobražaj kapitalističkog u komunističko društvo. Iako Marks to izričito ne kazuje, ipak se može taj prelazni period poistovetiti sa komunističkim društvom „kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi“. Država u tom društvu postoji i ona „...ne dođe da bude ništa drugo nego *revolucionarna diktatura proletarijata*“ (podvukao K. M.) Istovremeno za taj sistem (niža faza komunističkog društva ili prelazni period ili socijalizam) po Marksu važi i sledeće: „Unutar kolektivnog, na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju baziranog društva, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* (podvukao K. M.) tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada“⁹. Nema dvojbe, novo društvo već u prelaznom periodu znači napuštanje robne privrede i razmenskih odnosa te neposrednu podruštvljenost individualnih radova. To je Marksova poruka. Njome je inače prožeto celokupno Marksovo delo. Na više mesta je ona i eksplicitno iskazana. Postoji, međutim, specifična „razmena“ između pojedinca i društva. Pojedinaac daje društvu određenu količinu rada a za uzvrat dobija od društva potrošna dobra u čiju je proizvodnju uloženo onoliko rada koliko je rada on sam dao društvu. „Isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku“ — razume se posle odbitka njegova rada za zajedničke fondove. Drugim rečima, u pitanju je društvo neposredno podruštvljenog rada u kome se ostvaruje raspodela prema radu u *naturalizovanom obliku*. Pošto je izričito rečeno da se ono što pojedinac daje društvu kao rad meri trajanjem rada, to se nejednakosti među pojedincima praktično mere njihovim sposobnostima da kraće ili duže rade ali i po tome koliko drugih osoba živi od njihovog rada („...jedan je oženjen drugi nije, jedan ima više dece nego drugi, itd., itd.“). Manje nam je ovde važna Marksova napomena da se ovde radi o jednakosti ljudi koja „...ima još uvek buržo-

⁹ Isto, strana 15.

aske granice“, te da se ona „...sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom“. Važnije od toga nam je implicitan postulat da se robna proizvodnja i razmenski odnos mogu ukinuti i na vrlo ograničenoj materijalnoj osnovi, da to njihovo nestajanje nije prirodan društveni tok koji se odvija po meri sazrevanja materijalnih uslova, odnosno razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Marks zamera što u Program nije uneto „...kako su u sadašnjem kapitalističkom društvu najzad stvoreni materijalni i drugi uslovi koji radnike osposobljavaju i primoravaju da učine kraj tom društvenom prokletstvu“¹⁰. Reč je dakle o Marksovom verovanju da su već u njegovo vreme bili sazreli uslovi za novo socijalističko društvo neposredno podruštvljenog rada u kome udruženi proizvođači drže ceo proces društvene reprodukcije pod svesnom planskom kontrolom. Više su nego očigledne razlike između ovih Marksovih pogleda i onih iz Kapitala koje smo napred citirali i u kojima se nastajanje novog društva vezuje za vrlo visok nivo razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga do kojeg se dolazi dugom i bolnom istorijom razvitka.

Ne možemo izbeći zaključak da je socijalizam bez robne privrede i razmenskog odnosa na niskom nivou materijalnih proizvodnih snaga svojevrsna utopija koja se može nametnuti stvarnosti po cenu mnogih drugih ekonomskih devijacija koje su dobro poznate ali sa kojima Marks nije računao. Ali je upravo Marks označio razvijenu robnu privredu kao izrazito kapitalistički fenomen i taj njegov stav je bio veoma uticajan, da ne kažemo presudan, za odbojan odnos socijalističkih zemalja prema njoj.

9. Pišući o Pariskoj komuni u delu „Građanski rat u Francuskoj“ Marks takođe govori o novom društvu koje može izrasti na tlu već postojećih do tada razvijenih proizvodnih snaga. Nikakve ograde ne stavlja za to društvo koje bi proizilazile iz materijalne oskudice. Doduše ukazuje na dugoročnost procesa izgradnje novog društva i to naročito u sledećem stavu: »Radnička klasa nije očekivala od Komune nikakva čuda. Ona ne misli da narodnom odlukom zavodi neke gotove utopije. Ona zna, ako hoće da postigne svoje sopstveno oslobođenje i s njom onaj viši životni oblik kome današnje društvo neodoljivo teži usled svog ekonomskog razvitka, da će ona, radnička klasa, morati da prođe kroz duge borbe, kroz čitav niz istorijskih procesa koji menjaju i ljude i prilike“¹¹ U nastavku ovog teksta Marks opet ističe da su već stvoreni uslovi za novo društvo, te radnička klasa „...ima samo da oslobodi one elemente novog društva koji su se već raz-

¹⁰ Prokletstvo o kome je reč se odnosi na siromaštvo i zapuštenost na strani radnika, te bogatstvo i kulturu na strani neradnika za koje se u Gotskom programu kaže da se razvijaju u istoj meri u kojoj se rad društveno razvija i postaje izvor bogatstva i kulture. Taj stav iz Programa Marks podržava i za njega kaže da je to zakon cele dosadašnje istorije. Isto, str. 13.

¹¹ K. Marks „Građanski rat u Francuskoj“ u Zborniku K. Marks, Friedrich Engels, Izabrana dela I, Kultura, 1949, strana 501.

vili u krilu starog buržoaskog društva koje se nalazi u raspadanju.¹² Očigledno je utopijsko verovanje o mogućnosti uspostavljanja novog društva na već zatečenoj materijalnoj osnovi i protivrečnost ovog uverenja sa prethodnim delom citata u kome se govori o čitavom nizu istorijskih procesa kroz koje mora da prođe radnička klasa.

Marks visoko ceni čitav niz praktičnih poteza Pariske komune, te neke od njih diže na pijedestal vrhunskih dostignuća. Tako na primer, ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju preduzeto od komunara Marks interpretira kao njihovo pretvaranje „...u puka oruđa slobodnog i udruženog rada“¹³.

Marks u Komuni prepoznaje novo društvo koje ruši i razara državu. „Komunalno uređenje, naprotiv, vratilo bi društvenom telu sve one snage koje je dosada apsorbovao parazit „država“ i koji se hrani na račun društva i koji koči njegovu slobodno kretanje“¹⁴ Ističući to Marks kazuje da naspram centralne državne vlasti Komuna donosi „...sa sobom lokalnu samoupravnu, ali ne više kao protivtežu državnoj vlasti koja sada postaje suvišna“¹⁵. Sledi dakle, da su i uslovi za ukidanje državne vlasti sasvim ili uveliko stvoreni. Ona (Komuna) je po Marksu bila „...najzad pronađeni oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobađanje rada“¹⁶. Analogno organizovanju komunalnog uređenja u Parizu i u drugostepenim centrima „...stara centralizovana vlast bi morala u pokrajinama da ustupi mesto samoupravi proizvođača. U jednoj kratkoj skici nacionalne organizacije, koju Komuna nije imala vremena da razradi, jasno se kaže da Komuna treba da bude politički oblik čak i najmanjeg sela“¹⁷.

Marks u delu „Građanski rat u Francuskoj“ nigde i nijednom rečenicom ne navodi bilo koji objektivno dat ograničavajući momenat za uspeh tog prvog pokušaja da se oformi novo socijalističko društvo. Naprotiv, on (bez obzira što Komuna nije opstala) vidi u njoj potvrdu snage radničke klase da u postojećim uslovima otpočne da razara kapitalističko i organizuje novo socijalističko društvo. Veoma se afirmativno odnosi prema svim merama

¹² Ovde je od značaja istaći da se ne radi samo o poznatoj »grešci“ u predviđanju da će do socijalizma, odnosno budućeg komunističkog društva, najpre doći u najrazvijenijim zemljama u kojima je najbrojnija i najorganizovanija radnička klasa koja je i sama momenat razvijenosti. U pitanju je, pre svega, „šema“ da proizvodne snage linearno menjaju društvene odnose. Pokazalo se, međutim, da je razvojem proizvodnih snaga radnička klasa kao predviđeni grobar kapitalističkog društva sve manje homogena i jedinstvena, pa samim tim i sve manje revolucionarna. Ona je i kao takva snažan činilac promena u društvu ali ne i društva u opštem integralnom značenju kao društvenog načina proizvodnje.

¹³ K. Marks „Građanski rat u Francuskoj“, citirani zbornik, strana 500.

¹⁴ Isto, strana 499.

¹⁵ Isto, strana 499.

¹⁶ Isto, strana 500.

¹⁷ Isto, strana 497.

koje je ona preduzela prepoznajući konačno u njima i svoje ideje o novom društvu.

Marksova podrška Pariskoj komuni — konkretnim merama koje su u njoj bile preduzete — bila je od značaja i za naše oblikovanje političkog sistema naročito tokom 70-ih godina.

Ostaje, međutim, ipak pitanje da li je zaista na onim materijalnim osnovama bilo moguće uspostavljanje novog socijalističkog društva i nije li Marksovo oduševljenje za Parisku komunu takođe sastavni deo njegovog utopijskog uverenja o mogućnosti novog društva i na relativno niskoj materijalno jasnovi. A zatim, da li materijalna osnova, bez obzira na ideološka uverenja i političku organizovanost, diktira robno biće privrede. Marks je zapravo robnu privredu u kapitalizmu video kao jednu od pokretačkih snaga njegovog razvitka. Zatim, u 73. belešci 3. glave prvog toma Kapitala on ističe da „...robna proizvodnja i robni promet jesu pojave koje pripadaju najrazličnijim načinima proizvodnje mada u različnim oblicima i domašajima“ a pored toga ipak je smatrao da je robno privređivanje nespojivo sa socijalističkim načinom proizvodnje.

Uobičajeno je stanovište da je Marks promašio u predviđanju da će do socijalizma najpre doći u najrazvijenijim zemljama, te da zbog toga ni njegove predstave o socijalizmu kada je do ovog došlo u manje razvijenim zemljama nisu mogle da se praktično potvrde. Računa se zapravo da socijalizam, da je do njega došlo u razvijenim zemljama, ne bi bio sistem rigorozne držane vladavine ljudima kakvim se pokazao u zemljama u kojima je do njega došlo. Teško da bi se on uopšte mogao zamisliti kao uspešan ekonomski i društveni sistem i u danas najrazvijenijim zemljama bez robne privrede i razmenskog odnosa, a Marks je negirao svaku spojivost socijalizma sa robnom privredom.

10. Prošlo je više od sto godina kako je Marks umro. To je bilo vreme najbržeg razvoja materijalnih proizvodnih snaga u istoriji ljudskog društva. Desile su se i grandiozne promene u razvoju društvenih odnosa. Vreme je uglavnom potvrdilo Marksova genijalna predskazivanja razvoja materijalnih proizvodnih snaga pod uticajem tehničkog progressa. Razvojni tok društvenih odnosa malo zajedničkog ima sa onim što je Marks predviđao. Ne radi se samo o tome da do socijalizma nije došlo najpre u najrazvijenijim zemljama gde je radnička klasa najjača, već u manje razvijenim zemljama gde je buržoazija najslabija već i o tome da u najrazvijenijim zemljama do njega uopšte nije došlo, a u nerazvijenim zemljama u kojima je do njega došlo on malo zajedničkog ima sa Marksovom projekcijom. Zatim, Marksovo učenje o socijalizmu bez robne privrede u nerazvijenim zemljama vodilo je snažnom potčinjavanju ljudi volji države uz primenu prinude. Sledi da udruženi rad kao sistem društvenih odnosa na nižem nivou razvijenosti proizvodnih snaga, u uslovima svakovrsne oskudice resursa i dobara jedva da je moguć u Marksovom smislu i

značenju. On će dugo morati da pravi kompromise i sa državom (administrativnom prinudom) i sa robnom privredom (ekonomskom prinudom). Proizvodne snage u zemljama u kojima je sticajem istorijskih okolnosti došlo do socijalizma razvijenije su nego u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama iz Marksovog vremena. To, međutim, nije bio a ni sada nije dovoljan uslov da se u njima socijalizam ispoljava i potvrđuje kao društvo slobodno udružnog rada. Proizvodne snage u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama iz Marksovog vremena danas su višestruko razvijenije nego u vreme kada ih je Marks smatrao dovoljno naraslom materijalnom osnovom za uspostavljanje novog društva. Na njima se, međutim, više razvijaju društvene snage koje nastoje i uspevaju da održavaju staro društvo sa reformama unutar njega od društvenih snaga koje teže njegovoj radikalnoj promeni. To sve naravno podstiče sumnje u obrazac po kome proizvodne snage neizbežno diktiraju promenu proizvodnih odnosa kada ove postaju smetnja njihovom daljem razvoju. Naprotiv, savremena stvarnost pokazuje da se kapitalistički proizvodni odnosi prilagođavaju potrebama razvoja proizvodnih snaga a da to prilagođavanje ne znači istovremeno i njihovo radikalno menjanje.

Marksova kritika države jasno je naznačila da socijalističko društvo nju treba kao instrument radnika s perspektivom njenog nestajanja. Ona se, međutim, pretvorila u silu prinude nad radnicima i umesto da slabi ona jača. Marksovo predviđanje da će izdaci za nju opadati kako se novo društvo bude razvijalo nisu se obistinila. Kako ona jača izdaci za njeno izdržavanje su u apsolutnom i relativnom porastu. Razlog za ovo je da ona preuzima na sebe funkcije koje su u kapitalističkom društvu pripadale (i danas pripadaju) ali u manjoj meri tržištu.

Nije posle Marksa nastavljena polarizacija kapitalističkog društva na klasu kapitalista i na klasu radnika. Obe su klase, ukoliko se precizno i mogu danas razgraničiti, postale heterogenije. Najbolje plaćeni delovi onih koji žive od rada neretko su u boljem ekonomskom položaju od onih koji za osnovu svojih primanja imaju sitan imetak na kome zapošljavaju izvestan broj radnika. Otuda nisu svi delovi onih koji žive od rada podjednako zainteresovani za smenu niti su svi oni koji žive od kapitala vitalno zainteresovani za odbranu kapitalističkog načina proizvodnje. Narastao je upravljajući sloj kao i takozvani small bussines, to jest, ljudi koji imaju kombinovane prihode od rada i kapitala. U tako heterogenoj socijalnoj strukturi država jača. Njen je zadatak da održava kakvu-takvu interesnu ravnotežu u društvu, te određeni ekonomski i društveni progres. Drugim rečima, kapitalističko društvo danas ne teži neodoljivo novom socijalističkom, odnosno odnosno komunističkom društvu niti klasna podeljenost i suprotnosti u njemu najavljuju socijalne revolucije. Unutar njega su promene velike ali kada će taj kvantitet prerasti u novi kvalitet danas, dakle, čitavo stoleće posle Marksa, ne može se dati baš nikakva

pouzdana prognoza. Utoliko je mogućnost novog društva na temelju proizvodnih snaga iz Marksovog vremena bila svojevrsna utopija.

Imajući u vidu ulogu države u danas postojećem socijalizmu, te njenu ulogu u današnjem kapitalizmu, Branko Horvat ie izneo tezu o etatizmu kao društveno-ekonomskoj formaciji kojom je ga istinskoj projekciji socijalizma koju su u nasleđe ostavili klasici marksizma. Navodi, međutim, činjenice u kojima prepoznaje kretanje i etatizma i kapitalizma ka samoupravnom socijalizmu. Visokoevaluirajući empirički materijal, zaključuje, „nema nikakve sumnje da se svijet ubrzano kreće u smjeru socijalističkog samoupravnog društva“.¹⁸ Dobro je ako je u pravu. Za sada se on, samoupravni socijalizam, kao Marksova socijalistička solucija ljudske budućnosti, još nigde nije učvrstio i ustalio kao dominirajući društveni odnos. Naša je zemlja u deklarativnom smislu u tome najviše napredovala. Stvarnost nam je, međutim, bitno drukčija od deklaracija.

Klasici marksizma, i posebno Marks, politiku, ideologiju i sve oblike društvene svesti izvodili su iz društvenih odnosa a ove iz nivoa razvijenosti proizvodnih snaga. Dosadašnja socijalistička praksa kao da obrće ove relacije. Politika izvedena iz ideologije diktira društvene (proizvodne) odnose i superponira se nad ekonomijom. Nepovoljne ekonomske i društvene posledice tog stanja su poznate. Raznovrsni oblici otuđenosti nastavljaju svoju egzistenciju. Predmetni momenti proizvodnje otuđeni su od radnika u kapitalističkom društvu. U dosadašnjoj socijalističkoj praksi otuđenost je promenila formu ali time ona nije ništa manja nego u starom društvu. Nije se, dakle, ostvarilo Marksovo predviđanje da „...s postavljanjem djelatnosti individua kao neposredno opće ili društvene (podvukao — K. M.) oduzima se predmetnim momentima proizvodnje taj oblik otuđenja; oni se tim postavljaju kao vlasništvo, kao organsko društveno tijelo u kojem se pojedinci reproduciraju kao pojedinci, ali kao društveni pojedinci.“ Otuđenje dakle, ostaje, jer rad pojedinca nije još postao neposredno opšti ili neposredno društveni. Društveni karakter individualnih radova ili radova organizacionih jedinki ostvaruje se posredstvom državnih planova (kao u drugim socijalističkim zemljama) ili posredstvom ad hoc intervencija države prema prilikama i potrebama (kao u našoj zemlji), te i delovanjem tržišta, dakle, momentima koji protivreće Marksovoj socijalističkoj viziji i sa kojima Marks nije računao ili ih je uzimao samo kao marginalne uz glavni razvojni tok. U nastavku napred citirane misli, Marks kazuje: „Uslovi da tako reproduciraju svoj život, svoj proizvodni životni proces stvoreni su tek samim historijskim ekonomskim procesom; kako objektivni tako i subjektivni uslovi, koji su samo

¹⁸ Branko Horvat „Politička ekonomija socijalizma“, Globus, Zagreb, 1984, strana 147.

dva različita oblika istoga¹⁹. Ti su uslovi, po Marksu, bili stvoreni još u vreme Pariske komune, odnosno u vreme na koje se odnosio Gotski program, a otuđenost radnika od predmetnih momenata proizvodnje još traje. Politička dominacija elitnih društvenih struktura — partijskih i državnih zvaničnika, lokalnih i centralnih vrhova,, njihova intimna sprega sa rukovodstvima preduzeća glavni su razlozi te otuđenosti u socijalizmu. Slična sprega državne rukovodeće strukture sa upravljačkim elitama krupnih korporacija u savremenom kapitalizmu više otuđuje radnika od predmetnih momenata proizvodnje nego privatno vlasništvo. Ipak je velika razlika među njima u ovom pogledu. U kapitalizmu je država više podređena zahtevima upravljačkih elita iz privrede, prinuđena je da osluškuje i glas radnika organizovanih u sindikate, vodi računa o revoltu i nezadovoljstvu opozicionih političkih snaga. U socijalizmu država je srasla sa partijom te se superponira nad ukupnom društvenom strukturom. I sindikati i rukovodstva preduzeća samo su produžena ruka njenog političkog autoriteta. Bilo kako bilo, novi društveni momenti diktiraju i u nedogled produžavaju otuđenost čineći tako Marksova predviđanja još uvek dalekom budućnošću. Utoliko sumnjamo i u osnovanost iznetog uverenja Branka Horvata da se svijet ubrzano kreće u smjeru socijalističkog samoupravnog društva. U najmanju ruku, on se u tom smjeru ne kreće ubrzano, već dosta sporo i pomaci su jedva primetni. Nisu, međutim, Marksovi razlozi (privatno vlasništvo) glavna smetnja tome, već drugi momenti, od kojih smo neke pomenuli.

Prof. dr Dragutin MARSENIĆ

UTOPIAN ELEMENTS IN MARX'S PROJECTION OF THE NEW SOCIETY

(Summary)

1. More than a hundred years have passed since Marx died. These are the years of the most rapid development of forces of production and social relations in the whole history of mankind. However, the development of social relations did not confirm Marx's anticipations. The deviations are manifold.

a. Not only did socialism *not develop first* in the most advanced countries, but it did *not develop at all* in them. This has caused doubt about the »pattern« according to which forces of production determine social relations, changing them when they impede their development.

¹⁹ Karl Marks „Osnovi kritike političke ekonomije II“, Prosveta, Beograd, 1979, strana 176.

b. Socialism did not develop as system of associated labour in underdeveloped countries, but as system under which the state is ruling the people. This also belies Marx's anticipations.

c. State socialism is not Marx's projection of the new society. However, by denying the compatibility of socialism and the commodity economy Marx „contributed“ to the replacement of exchange relations by central planning and by different compulsions on the part of the state. New forms of alienation have been created in this way, which Marx did not reckon upon, even though he occasionally referred to them as possible risks.

d. Forces of production in the most advanced capitalist countries are more developed by a great deal to-day than they were at Marx's time. In socialist countries of Eastern Europe and in the Soviet Union they are more developed to-day than they were in the most developed capitalist countries at Marx's time. However, forces of production ought to „produce“ social relations of free and associated labour in both groups of countries. However, this does not happen to be the case.

e. Marx anticipated the gradual fading away of the state in the future society and the cutting of expenses for it. However, it is becoming stronger and stronger, calling at the same time for higher and higher expenses.

f. Neither will the capitalist mode of production soon be replaced by the socialist one nor are the socialist countries expected to turn towards the system of the free association of labour.

2. All the moments mentioned under item 1 show in fact that Marx's projection of the socialist future was based in large part also on utopian elements.